

ПРОБЛЕМИ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО МОВОЗНАВСТВА

Г.І. Мартинова, канд. філол. наук

СХІДНА ЗОНА СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКИХ ГОВІРОК ЯК ОБ'ЄКТ ЛІНГВОГЕОГРАФІЧНОГО АНАЛІЗУ

У статті подано лінгвогеографічну характеристику східної зони середньонаддніпрянських говірок, унаслідок чого їх кваліфіковано як мішані з елементами різних діалектних систем.

The article is presented the characteristic of east zone of the mid-upper-Dnieper patois because of that their gualificated as mix with elements different dialectical systems.

Одним із найважливіших завдань діалектології залишається членування діалектних територій та визначення наслідків між говіркових контактів у невеликих діалектних зонах. Середньонаддніпрянський діалект досі не був об'єктом регіонального лінгвогеографічного аналізу, хоч так потреба очевидна як з огляду на удокладнення його внутрішньої диференціації, уточнення зони поширення, так і особливостей формування. Картографування явищ фонетичної і фонологічної системи середньонаддніпрянського говору дозволило встановити внутрішню диференціацію середньонаддніпрянського діалекту, для якої релевантними виявились опозиції *центр – периферія, північ – південь, захід – схід*. Це дало підстави виділити діалектні зони – *центральну, північну, південну, західну і східну*, у межах яких функціонують окремі групи говірок.

Об'єктом аналізу у пропонованій статті є східні середньонаддніпрянські говірки, проблема статусу яких залишається актуальною в українській діалектології. На специфічність полтавських і східнополтавських говірок (так умовно називали говірки, що знаходяться східніше р.Сули) вказували ряд дослідників. Більше як століття тому К.П. Михальчук, характеризуючи східну гілку говірок лівого берега Дніпра, відзначав, що у них ще можна було фіксувати первинний стан механічного змішування складових елементів нового говору – то подільських, то сіверських, то

українських, то волинських за приналежністю¹. В.С.Ващенко, досліджуючи полтавські говірки як цілість, виявив їх неоднорідність і диференціював на центральні, північні, західні, наділивши кожна групу своєрідними особливостями, а також прилягаючі до них слобожанські, степові і невелику смугу північноукраїнських. Північною межею полтавських говірок дослідник вважає р.Сейм, східною – умовну лінію від Краснограда в напрямку між Опішнею і Краснокутськом, Зіньковом і Охтиркою, Гадячем і Лебедином до Білопілля; південною — нижню течію р.Орелі в напрямку до Краснограда². Ф.Т.Жилко виокремив полтавські і східнополтавські говірки, тим самим обмежуючи функціонування на сході і півдні, на його думку, давнього середньонаддніпряньського говору. Дослідник вважав полтавські говірки генетично пізнішими і відмежовував їх від середньонаддніпряньських ізолінією східніше Переяслава-Хмельницького по річці Оржиці до впадіння її в Сулу і від неї до Кременчука³. С.П.Бевзенко, погоджуючись щодо виділення полтавських говірок, не відобразив їх на карті, поданій у посібнику, а східнополтавські говірки він взагалі відніс до слобожанських⁴. І.Г.Матвіяс хоч і відзначав, що частина говірок на Лівобережжі позначена специфічними рисами, проте вважав, що їх наявність як окремого типу ніким не обґрунтована⁵. На карті діалектної диференціації говорів української мови, вміщеній в АУМ, полтавські і східнополтавські говірки віднесено до середньонаддніпряньського говору, хоч мішаний характер говірок північно-східної і південно-східної Полтавщини виразно засвідчують карти АУМ, що репрезентують ареали смуги контактів північних (переважно східнополіського), південно-західних і південно-східних говорів⁶. Карти засвідчують, що східні середньонаддніпряньські говірки виникли унаслідок тривалих міждіалектних контактів, і тому потребують ретельного аналізу наявної лінгвогеографічної інформації та регіонального дослідження.

Власне зональні ізоглоси, що окреслюють ареали східної групи говірок, перетинають досліджувану територію по горизонталі, будучи спрямовані із півдня на північ, і по вертикалі у напрямку із заходу на схід. Очевидно, ізоглоси першого типу репрезентують поширення особливостей південно-західної локалізації з південного заходу, про що свідчать мікроареали цих явищ у правобережних південних говірках. Вони підтверджують думку Ф.Т.Жилка, який вважав, що доселення на правобережжі Середньої Наддніпрянщини

відбувалося головним чином із заходу до басейну р.Гнилий Тікич та на південь від басейну р.Тясмин, а на Лівобережжі по басейну р. Орелі, переважно на північ від неї, р.Псла та в басейні р. Ворскли і далі на схід⁷. Ізглоси другого напрямку свідчать про відмежування східних говірок мішаного типу від лівобережних наддніпрянських. Східні середньонаддніпрянські говірки виокремлюють такі власне зональні ізглоси: реалізація фонему /e/ звуком [i] перед складом з [i] та у сусідстві з м'якими приголосними; реалізація фонему /a/ звуком [i] у закінченнях *-ім, -іх* дав.-місц.в. мн. іменників: *'кон'ім, 'л'уд'ім, на^кон'іх, на^л'уд'іх*; реалізація фонему /a/ звуком [i] у лексемі *ко'лод'із'*; випадки нейтралізації опозиції /и/ : /о/→[и], [и¹], <о_и>, <и_о>; нейтралізація опозиції /р/ : /р'/ у кінці слова; нейтралізація опозиції /ч/ : /ч'/→[ч'(ч')¹], [ч']; парадигматична структура шиплячих /ж/, /ш/, /ч'(ч')/ /дж/, повне чи часткове руйнування опозиції /у/ : /о/ переважно у рамках вокальної гармонії. Від центральної і південної груп говірок східну зону досліджуваного континууму відмежовує така умовна лінія: Шишаки, Трубайці Хорольського р-ну – Устимівка Семенівського р-ну – Гриньки Глобинського р-ну Полтавської обл. – Тіньки Чигиринського р-ну Черкаської обл. – Велика Андрусівка, Григорівка, Талова Балка Світловодського р-ну Кіровоградської обл. Пасмо ізглос, що репрезентують східну зону середньонаддніпрянських говірок, широке; ізглоси розташовані ступінчасто із заходу на схід та з півдня на північ. Більшість із них проходять східніше р.Сули, проте дві пролягають західніше, приблизно по межі Черкаської і Полтавської обл.. У південній частині на Правобережжі ізглоси захоплюють кілька говірок Чигиринського р-ну Черкаської обл., Знам'янського, Світловодського р-нів Кіровоградської обл. та Кременчуцького р-ну Полтавської обл. Частина зональних ізглос східної групи говірок утворює мікроареали переважно у західній і південній зонах досліджуваного континууму, ніби вказуючи на шлях їх поширення.

Правомірність виокремлення східної зони у системі досліджуваних говірок підтверджують інші джерела. Так, виділені В.С.Ващенком центральні полтавські говірки, розташовані у радіусі 100–120 км навколо Полтави, характеризують такі риси: закінчення *-ом* у ор. в. одн. іменників середнього роду із суфіксами *-ат-*, *-ен-*: *те'л'ом, йа'гн'ом, поро'с'ом*, закінчення *-е* у наз.в.мн. іменників із суфіксом *-ан-*: *грома'д'ане, ци'гане*, форма дав. в. займенника *я: м'ін'і*, інфінітив на *-ти* чи *-т*, тоді як на *-т'* майже не виявляється;

закінчення *-am, -um* у 3 ос. одн. і мн. дієслів тепер. часу. Західна межа цих говірок Градизьк – Семенівка – Лубни – Лохвиця приблизно відповідає межі східної зони досліджуваних говірок⁸. У межах східнополтавських говірок виділяли південнополтавські, або кобиляцькі, що як суцільний масив визначають за деякими рисами, властивими для південно-західних діалектів: послідовне поширення прийменника-префікса *від-*, твердий [т] у 3 ос. одн. і мн. теп. ч. дійсного способу та 2 ос. мн. наказового способу дієслів 2 дієвідміни *ходить, ходять, ходіт*; переважно закінчення твердої основи у дав. в. одн. іменників чол. і жін. р. з м'якою основою: *ковальові* (поряд з *ковалеві*), *землюю*; закінчення *-ові* у дав. в. одн. іменників середнього роду із суфіксами *-ат-*, *-ен-*: *тельові*⁹. Територіально цим говіркам відповідають виділені В.С.Ващенком степові, що поширені на південний схід від центральних полтавських, – по Дніпру та нижній течії Орелі в напрямку до Краснограда. Дослідник характеризував їх такими рисами: звук [и] у іменнику *гу'рок*; зрідка зближення вимови ненаголошеного [о] з [у] у рамках вокальної гармонії: *то'б'і*, *го'лубка*; дієслівні форми 3 ос. одн. тепер. часу: *'ходе*, *'носе*, *п'росе*¹⁰. Ф.Т.Жилко вказував на необхідність виділення східнополтавських говірок, які не можна відносити до середньонаддніпряньських, оскільки вони багатьма своїми рисами відрізняються і є перехідними до слобожанських. Міграційні рухи з подільських говірок відбувалися переважно на менше заселену південну смугу правобережних середньонаддніпряньських говірок та далі на схід і північний схід по басейну річок Псла і Ворскли, тобто на територію південно– і східнополтавських говірок¹¹. За матеріалами АУМ, для південно-східної частини середньонаддніпряньського ареалу, характерні ряд особливостей південно-західної локалізації, що є важливим лінгвістичним аргументом на користь думки Ф.Т.Жилка. Зокрема, у них зафіксовано: приставний голосний [и]: *ир'жати* (*т'*), *ир'жут'* (*ат'*); [і] як репрезентант [е](←*ь) у післянаголошеному закритому складі: *'перст'ін'*, *х'лон'іц'*, *'кус'ін'*, *'диш'іл'*, *'н'ів'ін'*; [і] як репрезентант ненаголошеного *ѣ: *ко'лод'із'*; [і] як репрезентант ненаголошеного *ѣ у числівниках на *-дцять*: *два'нац':ім'*, *де''ят'натиц'ім'*; звук [о'] перед складом з наголошеним [і]: *о'кр'ін'*; фонетична структура слова *шворінь*: *с'вор'ін'*, *с'ворен'*, *с'воре''н'*; [е], [е''...и] як відповідники кореневого ненаголошеного *о: *ле(е''...и)ско'тати(т')*; фонетична структура лексеми *сочевія*:

сача(о,е,у)вищ'а; фонетична структура лексики щавель: шча'в'їй, шча'в'їл'; [у] як відповідник ненаголошеного *у: уч'кур; сполука [мн]: /р'їмнїй/; [с'ц'] у кінці слова: г'їс'ц', тес'ц'; [с'ц']: ш'час'ц'а; [с'ц']: капус'ц'анїй; закінчення –ойу у ор.в.одн. іменників колишніх ја-основ після [ц]: до'лон'ойу, кри'ниц'ойу; закінчення –а у род. в. одн. іменника сир: /сїра/; закінчення –овї у дав.в.одн. іменників чол.р.колишніх јо-основ: /гаїов'ї/; закінчення –ом у ор.в.одн. іменників чол.р.колишніх јо-основ: ко'н'ом; закінчення –ом у ор.в.одн. іменників чол.р. колишніх јо-основ: /гаїом, /райом/; закінчення –овї у дав.в.одн. іменників середнього роду колишніх т-основ: те'л'ов'ї, гу'с'ов'ї, йаг'н'ов'ї, порос'ов'ї; закінчення –ом у дав.в.одн. іменників середнього роду колишніх т-основ: те'л'ом, гу'с'ом, йаг'н'ом, порос'ом; закінчення –їм у дав.в. іменників конї, люди: /кон'їм, /л'уд'їм/; закінчення –їх у місц.в. іменників сїни, груди: у'с'їн'їх, у'г'руд'їх; дав. в. займенника я: м'їн'ї; дав. в. займенників ти, себе: туб'ї, суб'ї; наз.в.числївника чотири: чи'тури, че'тури; їнфїнітив дієслїв їз закінченням –ти, –т: хо'дїти, сїд'їти, рїдше хо'дїт, сїд'їт; ї 2 ос.одн. теп.ч.дієслова дути: /дуїу, /дуїеш/; закінчення –ат у 3 ос. мн. теп.ч. дієслїв 1 та 2 дієвідмїни: /ход'ат, /нос'ат, во'лочат, /лоў'ат/; лексема нас'їл'ник 'скатерть'; ко'лїска 'гойдалка'; ц'а-ц'а, рїдше те'реш 'вїгуки, якими відганяють овець'; вут'-вут' 'вїгук, яким кличуть гусей'¹². Останнї чотири особливостї репрезентують елементи пївнічної локалїзацїї, що пїдтверджує думку Ф.Т.Жилка про те, що дозаселення сюди вїдбувалося також з пївночї, хоч ї меншою мїрою, нїж з пївденного заходу, про що свїдчать також зведенї карти АУМ¹³. Саме наявнїсть особливостей їнших дїалектних систем, що виявленї не спорадично, а бїльш-менш регулярно є специфїчною рисою схїдної групи дослїджуваних говїрок, якї повиннї стати об'єктом докладного вивчення.

У схїднїй зонї дослїджуваних говїрок видїляємо ряд мїкроареалїв явищ, властивих , з одного боку, центральним середньонаднїпряньським говїркам, а з другого, пївнічним ї пївденно-захїдним дїалектам. Невеликий замкнений ареал окреслює їзофона типової для центральних середньонаднїпряньських говїрок парадигматичної структури пїднебїнних /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/, /дж/. Кїлька мїкроареалїв явищ пївнічної локалїзацїї фїксуємо у пївденнїй частинї схїдної зони: реалїзацїя /ї/(←*ї) звуком [и] у словї симї(н'а); звук [у] як репрезентант /у/(←Q): дубїна, дуб'рова;

реалізація фонему /i/(←*o) звуком [y]: *с'тул'иц'*, *с'тул'чик*;
реалізація фонему /i/(←*o) звуком [o]: *пир'ожок*; спорадична
реалізація фонему /i/(←*i, *и) звуком [и] у закінченнях
прикметників, займенників у наз.в.мн.: *с'дми, таки*; спорадична
реалізація фонему /i/(←*i, *и) звуком [и] у іменниках з основою на
шиплячий у наз. в.мн.типу *'д'іжи, з'роши*. Наявність у східній зоні
досліджуваних говірок ареалів і мікроареалів північної локалізації
аргументує думку Ф.Т.Жилка про дозаселення лівобережних говірок
з півночі, однак значну частину нашарувань на
середньоаддніпрянську діалектну основу становлять елементи
південно-західних діалектів¹⁴. Крім названих вище ареалів східної
зони, виділених за результатами нашого картографування та за АУМ,
фіксуємо також ряд мікроареалів подільського та волинського
походження: спорадичні випадки реалізації фонему /и/ у наголошеній
позиції звуком [e]: *о'ден, по'сед'іти* тощо; реалізація фонему /e/ в
звукові [a] у суфіксі пасивних дієприкметників *-ан(ий)*; випадки
повної і часткової нейтралізації опозиції /y/ : /o/; лексикалізовані
випадки реалізації /o/ звуком [i]; спорадична реалізація /o/ у звукові
[и], архіфонемах <и>, <ио>: *тио'д'і, п'ідточка*; протеза [г] в окремих
формах; лексикалізовані форми з диспалаталізованим [p'];
парадигматична структура шиплячих /ж/, /ш/, /ч/, /дж/; руйнування
фонемних опозицій /з/ : /ж/, /ц/ : /ч/ у позиції перед голосними
переднього ряду унаслідок повної чи часткової втрати ДО
“дентальність”: *'р'із'жн'і*. Оскільки з XVI ст. добре заселеними були
землі до Полтави на Лівобережжі і Чигирин, Балти на
Правобережжі¹⁵, то говірки східної зони сформувались у II половині
XVI ст.–XVII ст. унаслідок дозаселення території, що знаходилась
східніше Псла, як людністю з середньої та південної Київщини, так і
вихідцями з інших регіонів, зокрема східного Полісся, Волині,
Поділля, частково Галичини. Лінгвістичним підтвердженням цього, є
лінгвогеографічні свідчення регіонального картографування
середньоаддніпрянських говірок, матеріали АУМ та окремі
дослідження.

Отже, східна група досліджуваних говірок становить
своєрідне мовно-територіальне утворення, яке включає говірки
мішаного типу, у яких наявні деякі основні риси
середньоаддніпрянського діалекту, проте їм характерний системний
вияв особливостей південно-західної локалізації та окремі

вкраплення поліських нашарувань. Під впливом середньонаддніпряньського діалекту частина цих особливостей нівелювалася чи нівелюється, проте їх наявність ще достатньо виразна для того, щоб ці говірки не зараховувати до середньонаддніпряньських, а розглядати як мішані. На жаль, проблема статусу східнополтавських говірок, яка була дискусійною принаймні упродовж півстоліття, залишається актуальною і потребує розв'язання у докладному регіональному дослідженні.

¹Михальчук К.П. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край. – Т. 7. – Спб, 1872. – С. 458; ²Ващенко В.С. Полтавські говори. – Х., 1957. – С. 408–413; ³Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. – К., 1955. – С. 156–157; Атлас української мови. – В 3-х т. – Т. 3. – К., 2001. – Ч. 1. – к. VIII. Далі АУМ; ⁴Бевзенко С.П. Українська діалектологія. – К., 1980. – С. 235; ⁵Матвіяс І.Г. Українська мова і її говори. – К., 1990. – С. 118; ⁶Атлас української мови. – В 3-х т. – Т. 1. – К., 1984. – к. IX, кк. №№ 367–262; ⁷Жилко Ф.Т. Деякі питання класифікації говорів української мови у світлі даних лінгвістичної географії//Філологічний збірник. – К., 1958. – С.76; ⁸ Ващенко В.С. Знач. праця. – С. 408–411; ⁹Жилко Ф.Т. Середньонаддніпряньські говори (деякі їх особливості і територія поширення) // Середньонаддніпряньські говори. – К., 1960. – С. 12; ¹⁰Ващенко В.С. Знач. праця. – С. 411–412; ¹¹ Жилко Ф.Т. Деякі питання класифікації говорів української мови у світлі даних лінгвістичної географії // Філологічний збірник. – К., 1958. – С. 75–76; Жилко Ф.Т. Середньонаддніпряньські говори (деякі їх особливості і територія поширення) // Середньонаддніпряньські говори. – К., 1960. – С. 12; ¹²Атлас української мови – В 3-х т. – Т.1. – К., 1984. –кк. №№ 24, 47, 48, 50, 61, 63, 77, 78, 83, 88, 96, 109, 110, 111, 186, 193, 198, 199, 200, 210, 210, 222, 223, 224, 225, 249, 250, 257, 261, 294, 296, 336, №339; ¹³Жилко Ф.Т. Деякі питання класифікації говорів української мови у світлі даних лінгвістичної географії // Філологічний збірник. – К., 1958. – С. 75–76; Атлас української мови. – В 3-х т. – Т. 1. – К., 1984. – кк. №№ 387, 388; ¹⁴Жилко Ф.Т. Знач. праця. – К., 1958. – С. 75–76; ¹⁵Баранович А.И. Население предстепной Украины в XVI в. // Исторические записки института истории АН СССР. – М., 1950. – Т. 32. – С. 232; Ляскоронский В. Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., относящиеся к Южной России // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. – К., 1898. – Кн. 12. – С. 8–137.